

Назым Балпанова¹, Ботакөз Нұралина², Ернар Мажен³

¹Әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық университетінің докторанты,
(Алматы, Қазақстан)

e-mail: nazim.balapanova@narhoz.kz

²ҚазБСҚА университетінің қауымдастырылған профессоры,
Абай ат. ҚазҰПУ, Саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер
кафедрасының докторанты

(Алматы, Қазақстан)

e-mail: botanur@mail.ru

³Әл-Фараби ат. ҚазҰУ, Дінтану және мәдениеттану
кафедрасының оқытушысы

(Алматы, Қазақстан)

e-mail: yernarmazhen@gmail.com

КОНФЛИКТОГЕНДІ ФАКТОРЛАР: ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСТІГІ МЕН ӘЛЕУЕТІ

Аңдатпа. Конфликтті зерттеу, оны басқаруды конструктивті бағытта жүргізу үшін, оның қайнар көздері, себептері немесе әсер етуші конфликтогенді факторларын зерттеуден басталуы қажет. Конфликтогенді факторлар өмірде орын алатын конфликттердің негізгі себептерінің формасы ретінде, белгілі бір шарттардағы конфликт көздерінің проекциясы болып табылады. Мақалада автор конфликтогенді факторлар туралы жалпы түсінікті, олардың өзара әрекеттестігі мен әлеуетін қарастырады. Автор өз жұмысында конфликттің пайда болуына немесе оның алдын-алуына әсер еткен факторларды зерттейді. Факторларды ішкі факторлар және сыртқы факторлар деп бөлуге болады. Бұл жұмыста ішкі факторлар қарастырылады. Конфликттің пайда болуы мен оны басқару жолдарының тұжырымдық шеңберін айқындау үшін теориялық жағын әдебиеттерді шолу арқылы жүзеге асырады. Зерттеу жұмысы барысында конфликтке әсер етуші факторларды салыстырмалы әдіс, тарихи әдіс және жүйелік-құрылымдық әдістер арқылы сипатталып, талданады.

Мақалада автор Қазақстанды және посткеңестік елдер мысалын үлгіге ала отырып талдау жасайды. Зерттеу жұмысында Қазақстандағы конфликтогендік факторлардың әлеуеті талданып, оның дамуы талқыланады.

Түйін сөздер: конфликт, конфликтогенді фактор, Қазақстан, мемлекет, шешу жолдары.

Назым Балпанова, Ботакоз Нуралина, Ернар Мажен
КОНФЛИКТОГЕННЫЕ ФАКТОРЫ: ВЗАИМОСВЯЗЬ И ИХ ПОТЕНЦИАЛ

Аннотация. Изучение конфликта подразумевает изучение его источников, причин или влияющих на него факторов, для его управления и конструктивного разрешения. Конфликтогенные факторы являются проекцией источников конфликтов и основными их причинами. В статье автор рассматривает конфликтогенные факторы и общую концепцию конфликтогенных факторов, их взаимодействие и потенциал. В работе анализируется потенциал конфликтных факторов, обсуждается их взаимосвязь. Общие факторы можно разделить на внутренние и внешние факторы. В данной работе рассматриваются внутренние факторы. Теоретический аспект осуществляется посредством обзора литературы для определения понятийных основ возникновения конфликта и путей его разрешения. В ходе исследования описываются и анализируются факторы, влияющие на конфликт, сравнительным, историческим и системно-структурным методами.

Анализируя взаимосвязь конфликтогенных факторов автор рассматривает Казахстан и постсоветские страны. В статье обсуждается потенциал конфликтогенных факторов и их развитие.

Ключевые слова: *конфликт, конфликтогенный фактор, Казахстан, государства, пути разрешения.*

Nazym Balpanova, Botakoz Nuralina, Yernar Mazhen
CONFLICT FACTORS: INTERPLAY AND THEIR POTENTIAL

Abstract. The study of conflict begins from studying its root causes, sources, or conflict factors, for its management and constructive resolution. Causes of conflict or conflict factors is the object of research. In the article the author considers the general concept of conflict factors, their interactions and potential. The work analyzes the potential of conflict factors and discusses their relationship, on the example of Kazakhstan. Conflict factors can be divided into internal and external factors. This work considers internal factors. The theoretical aspect is studied by a literature review to determine the conceptual

basis of the conflict and the ways of resolution. During the study, the factors affecting the conflict are described and analyzed by comparative, historical and systemic-structural methods.

Author analyzes the example of Kazakhstan and former Soviet countries. Moreover, potential of conflict factors in Kazakhstan and its peculiarities will be discussed.

Key words: *conflict, conflict factor, Kazakhstan, state, means of resolution.*

Кіріспе

Конфликт қоғам дамуының ажырамас бөлігі ретінде оның әлеуметтік өзгерістерінің көрінісі. Алайда, сол өзгерістердің деструктивті емес, конструктивті жағын қоғам дамуының игілігіне жұмсау аса өзекті болып табылады. М. Дойч «конфликт конструктивті әрі деструктивті болуы мүмкін» деген тұжырым жасайды [1]. Конфликттің орын алуы, сонымен қатар мемлекеттік және азаматтық қоғам институттарының қоғамның сұраныстары мен қажеттіліктеріне уақтылы әрі тиімді назар аудармағанынан болуы мүмкін. Конфликтті зерттеу, оны басқаруды конструктивті бағытта жүргізу үшін, оның қайнар көздері, себептері немесе әсер етуші конфликтогенді факторларын зерттеуден басталуы қажет. Мақаланың зерттеу объектісі – конфликтке әсер етуші конфликтогендік факторлар. Сонымен бірге, автор конфликтогенді факторлар туралы жалпы түсінікті, олардың өзара әрекеттестігі мен әлеуетін қарастырады. Автор өз жұмысында конфликтінің пайда болуына немесе оның алдын-алуына әсер еткен факторларды зерттейді. Факторларды ішкі факторлар және сыртқы факторлар деп бөлуге болады. Бұл жұмыста ішкі факторлар қарастырылады.

Конфликтогенді факторлар деп өмірде орын алатын конфликтілердің негізгі себептерінің формасы ретінде, белгілі бір шарттардағы конфликт көздерінің (байлық, билік, мүдде) проекциясы болып табылады [2]. Конфликтіге әсер ететін факторларды түсіну, конфликтінің өтуі мен динамикасының деңгейін түсінуге мүмкіндік береді. Конфликтологиялық талдау – конфликтіні алдын-алудың және әлеуеті жоғары салаларын айқындауға, сонымен қатар конфликтіге әсер етуші факторларды анықтауға көмектесетін бірден-бір құрал.

Зайырлы демократиялық мемлекетте ашық наразылық акцияларының, митингтердің, шерулердің орын алуы қалыпты әрі бірден-бір көрінісі. Жалпы, қоғамның дамуын конфликтісіз елестету мүмкін емес. Сондықтан конфликтінің орын алуын қоғамдық жағдай ретінде қарастыруымыз қажет. Ал, оның дисфункционалды немесе функционалды сипатқа ие

болуы, оны басқару конфликтология саласының өзекті тақырыбы болып табылады. Конфликтология отандық ғылымның дамып келе жатқан салаларының бірі. Жалпы конфликт неден пайда болады? Оның қандай себептері бар? Конфликтіні трансформациялау мен басқару жолдары қандай деген сұрақтарға жауап беруге тырысады. Конфликтінің пайда болу себебі, оның өткірлігі мен ұзақтығы, салдарын зерттей және болуы мүмкін сценарийлерін болжай отыра, оны сындарлы бағытқа ауыстыра аламыз. Конфликт өршуі мен оның ереуіл, көтеріліс немесе ең шекті формасы соғысқа ұласып кетуі оған әсер етуші факторлардың дер кезінде зерттеліп, тиімді басқару механизмдерінің қолданылмағандықтан болуы ықтимал. Конфликтті басқару ең алдымен әсер етуші факторларды зерделеуден басталады. Қоғамның конфликтогенді жағдайы қоғамда орын алған әлеуметтік қарама-қайшылық, шиеленіс және әлеуметтік топтардың әлеуметтік-психологиялық жайсыз, қауіпті жағдайы болып есептеледі. Конфликтогенді жағдайды төмендету үшін оның себептері мен заңдылықтарын, динамикасын, әсер етуші факторларын анықтауымыз қажет.

Зерттеу әдістері

Мақалада автор теориялық және эмпирикалық әдістерді қолданады. Теориялық әдістер қатарынан жүйелік, құрылымдық-функционалдық, контент талдау әдісі, салыстырмалы талдау әдістері пайдаланылды. Жүйелік әдіс арқылы автор конфликт дамуының динамикасы мен элементтер жүйесін анықтауға, ал құрылымдық-функционалдық әдіс арқылы элементтерді және олардың арасындағы байланысты анықтауға мүмкіндік алды. Сонымен қатар, конфликтті зерттеуде басқа елдердің тәжірибесін қарастыру салыстырмалы әдіс арқылы жүзеге асып, себептері мен пайда болу көздері қарастырылды. Пәнаралық және тарихи тәсілдер зерттеу жұмысында әлеуметтану, саясаттану, философия, тарих пәндерінің мәліметтері қарастырылса, ал тарихи тәсіл арқылы орын алған конфликтілердің уақыт мерзімін, өту қарқыны мен динамикасын зерттеуге мүмкіндік берді. Конфликтіге әсер етуші факторларды зерттеуде, Дүниежүзілік Банк ұсынған Conflict Analysis Framework тұжырымдамасы қарастырылды.

Нәтижелер мен талқылау

Заманауи саяси ғылым конфликттер, дағдарыстар мен қайшылықтар әр қоғамда орын алуы мүмкін, ал олардың себептері, әлеуметтік-экономикалық, саяси және басқа да әлеуметтік топтардың ерекшеліктеріне байланысты болатынын мойындайды [3]. Ғылыми

әдебиеттерде конфликтогенді факторлардың әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-саяси, этно-мәдени және әлеуметтік-психологиялық түрлері кеңінен топтастырылады. Оларды бірнеше топқа бөліп қарастырсақ:

бірінші топ – әлеуметтік-саяси конфликтогенді факторлар: саяси режим, саяси жүйенің ерекшеліктері, саяси мәдениет деңгейі;

екінші топ – әлеуметтік-экономикалық конфликтогенді факторлар: экономикалық және қоғамдық теңсіздік;

үшінші топ – этно-мәдени конфликтогенді факторлар: басқа этностарға қатысты теріс стереотиптер;

төртінші топ – әлеуметтік-психологиялық конфликтогенді факторлар. М. Дюверже «Саясатқа кіріспе» (1964) атты еңбегінде саяси конфликттің әр түрлі формаларын зерттей келе, биологиялық, психологиялық, демографиялық, географиялық, әлеуметтік-экономикалық және мәдени факторларды қарастырады. [4] Конфликттің алғышарты ретінде келесідей факторларды ұсынады [5]:

- ұйымдастырушылық сипаттағы факторлар: басқарушы және қызметкер арасындағы мәселелер;

- конфликттің құндылықтар факторы: түрлі топтардың сенімдері мен жүріс-тұрыс нормаларының бұзылуы.

Сонымен қатар, ұйымдастырушылық конфликтогенді факторлар мемлекет пен азаматтық қоғам институттары арасындағы қатынастың амбиваленттілігі мен олардың қызметтерінің әртүрлілігімен сипатталады. [6]. Мемлекеттің иерархиялық, орталықтанған басқару құрылымына қарағанда, азаматтық қоғамға екіжақты коммуникация тән. Мемлекет пен азаматтық қоғам институттарының қатынасының сапасы, түрі және бағыты ассиметриялық сипатқа ие, екеуінің арасындағы конфликт функционалды және дисфункционалды бағытта болуы мүмкін. Азаматтық қоғам демократиялық елдің дамуының бір көрсеткіші ретінде, мемлекеттік деңгейдегі сұрақтарға азаматтық қоғам өкілдерінің белсенді қатысуы оның дамуының бір көрсеткіштерінің бірі болып табылады.

Конфликт пен оған әсер етуші факторларды ғалымдар ғана емес, халықаралық ұйымдар да қатар зерттеп, белгілі бір мәселені шешуде өз әдістемелерін дамытты. Мысалы, Дүниежүзілік Банктің конфликтті жағдайдағы және пост-конфликттік кезеңдегі елдерге арналған Conflict Analysis Framework (№1 кесте) тұжырымдамасы аса маңызға ие, себебі осы зерттеуге сәйкес конфликт талдауын конфликтіге әсер ететін 6 фактор бойынша жүргізуге мүмкіндік береді [7].

1-кесте. Дүниежүзілік Банктің Conflict Analysis Framework бойынша конфликт талдауын жүргізетін факторлар мен айнымалылар [7].

№	Факторлар	Айнымалылар категориялары
1	Әлеуметтік және этникалық қатынастар	1.Әлеуметтік және экономикалық айырмашылықтар; 2.Этникалық бөлінушілік; 3.Аймақтық айырмашылықтар; 4. Әр түрлі әлеуметтік мүмкіндіктер; 5.Әлеуметтік капиталдан асу; 6.Топтық бірегейлікті қалыптастыру; 7.Сенімсіз ақпарат тарату 8. Зорлық-зомбылық мәдениеті немесе дәстүрі
2	Билік және саяси институттар	1.Басқару және саяси институттар; 2.Саяси институттардың тұрақтылығы; 3.Заң теңдігі, үстемдігі; 4.Мемлекет пен азаматтар арасындағы байланыс.
3	Адам құқы және қауіпсіздік	1.БАҚ-тың рөлі және сөз еркіндігі; 2.Адам құқық жағдайы, статусы; 3.Қоғамның милитаризациялануы; 4.Азаматтардың қауіпсіздігі.
4	Экономикалық құрылым мен жүзеге асыру	1.Экономикалық өсім; 2.Табыс айырмашылықтары; 3.Жан басына шаққандағы табыстың өзгерісі; 4.Инфляция трендтері; 5. Сыртқы қарыз мәнәжменті; 6.Негізгі тұтынушылық тауарларға тәуелділік; 7.Жұмыспен қамту және өндірістік ресурстарға қол жетімділік; 8.Конфликтті себепті кедейлік.
5	Қоршаған орта және табиғи ресурстар	1.Табиғи ресурстарға қолжетімділігі; 2.Табиғи ресурстарға (оның ішінде, жерге) қол жетімділік; 3.Табиғи ресурстарға қатысты мемлекет ішілік және шекаралық бәсекелестік.
6	Сыртқы факторлар	1.Аймақтық конфликтілер; 2.Ұқсас топтардың мемлекет сыртындағы рөлі; 3.Диаспоралардың рөлі.

Ескерте: автормен құрастырған

Кенес Одағы сияқты алып, көпұлтты империяның құлауы сөзсіз саяси тұрақсыздық пен конфликт әлеуетінің жоғырылауына алып келді. Осыдан 30 жыл бұрын Орта Азияның бес мемлекеті тәуелсіздік алып, халықаралық қатынастардың жаңа акторларына айналды. Орта Азия елдерінің географиялық орналасуы, шығысында Қытай, солтүстігінде Ресей, оңтүстігінде Ауғанстан тарапынан қауіптер әлеуетінің жоғары болуы, сонымен қатар демократиялық бағыт алған елдер ретіндегі ерекшелігі бұл аймаққа деген зерттеушілердің ғылыми қызығушылықтарын туғызады. Егер марксизм бағытының өкілдері революцияны қоғамның табиғи даму үрдісі әрі маңызды кезеңі ретінде қарастырса, басқа ғалымдар мұндай өзгерістердің қоғамға керісінше зиян екендігін алға тартады.

Отандық ғалымдар қатарынан, академик Л.А. Байделдинов әр жылдары шығарған «Дағдарыстық және конфликтілік жағдайлар» (1993) [8] және «Дағдарыстық және конфликтілік саяси жағдайлар және оларды алдын-алу жолдары» (1994) [8, 29] еңбектерін, сонымен қатар алғашқы конфликт зерттеу мәселесімен айналысқан, белгілі журналист-ғалымдардың бірі Л.С. Ахметованың «Журналист және конфликтология негіздері» (1999) [9], «Конфликтология және конфликт: ұғымдарға анықтама» (2003) [10] және сол жылы жарық көрген «Конфликтология» оқу құралы отандық конфликтологияның маңызды еңбектеріне жатады. Конфликтті жан-жақты зерттеуде келесі отандық ғалымдардың диссертациялық жұмыстарын атасақ болады: Исмуханова Г. Г. [11], Акимбеков С. М. [12], Насимова Г. О. [13], Сенгирбай М. Ж. [14], Шакиров С. Е. [15].

Р. Дарендорф, қоғамның конфликтілі моделінің авторы, қоғам дамуы революциялық емес, эволюциялық жолмен жүргенін жақтайды әрі әлеуметтік конфликттерді реттеу басым барлық конфликт түрлерінің зорлық-зомбылық деңгейін азайтудың бірден-бір жолы [16]. Конфликттер оларды реттегеннен ғайып болмайды, олар бірден қарқындылығын азайтпайды, алайда реттеу арқылы басқара алу мүмкіндігіне ие болып, әлеуметтік құрылымдардың дамуына ықпалын тигізеді [16, 145].

Бұрынғы одақ елдерінде орын алған Шығыс Еуропадағы бархыт революциялары, раушан революциясы Грузияда, қызғылт-сары революциясы Украинада және қызғалдақ ревоюциясы Қырғызстанда орын алды. Революция, бұл конфликтінің эскалациясы және ең шекті формасы болып есептеледі. Бұл конфликттер бір мезетте немесе себеп-салдарсыз пайда болмады, ол ұзақ уақыт бойы басылу мен бақылаудың нәтижесінде өмір сүрді. Алайда, Кеңес Одағының ыдырауы конфликт әлеуетінің өсуіне алып келгені анық. Автор өз жұмысында конфликттің пайда болуына немесе оның алдын-алуына әсер еткен факторларды Қазақстанның мысалында зерттейді. Жалпы факторлардың өзін ішкі факторлар және сыртқы факторлар деп бөлуге болады. Бұл жұмыста ішкі факторлар қарастырылады. Конфликтінің пайда болуы мен оны реттеу жолдарының тұжырымдық шеңберін айқындау үшін теориялық жағын әдебиеттерді шолу арқылы жүзеге асырылды.

Революция теорияларын зерттеуші ғалымдар, Theorizing Revolutions [17] атты кітабында, көпжақты себеп-салдарлық тәсілді ұстанады. Осы тұста біздің зерттеудің ғылыми сұрағына сәйкес келеді: әр белгілі бір оқиғаны түсіну үшін қандай себеп немесе себептер жиынтығы әсер етті? Жоғарыда атап өткендей, конфликтті зерттеуде сыртқы және ішкі факторлар қарастырылады, алайда бұл факторлардың арақатынасы қандай және қандай деңгейде деген сұрақ туындайды. Д. Форан неге

кейбір революциялар сәтті, ал кейбір сәтсіз аяқталады деген сұраққа бес факторлардың арақытынасы әсер ететіндігін алға тартады. Соның ішінде, 1) тәуелді даму; (2) репрессиялық, эксклюзивті, жеке басқа, тұлғаға табынатын билік; (3) «тиімді және күшті оппозиция саяси мәдениетін әзірлеу»; (4) экономикалық құлдырау мен (5) дүниежүзілік жүйенің ашылуы (сыртқы бақылауды тоқтату) [17, 222]. Тәуелді даму жағдайында мемлекетте даму мен теріс салдарлары инфляция, қарыз бен теңсіздіктің өсуі қатар жүруі мүмкін. Бұл үрдіс, өз кезегінде халықтың әртүрлі секторындағы әлеуметтік және экономикалық наразылықтарға алып келуі мүмкін. Келесі фактор, репрессиялық, эксклюзивті, жеке басқа, тұлғаға табынатын билік тұсында төменгі және орта топтың күшін басу, сонымен қатар экономикалық элитаның саяси қатысуын шектеумен сипатталады және мемлекет мен азаматтық қоғам арасында конфликтілік жағдайдың ушығуы да орын алуы мүмкін. Мұндай билік көп жағдай да тәуелді даму жолына түсіп, төменнен басталған әлеуметтік қозғалыстарға жол ашуы ықтимал. Д. Форан өз зерттеулерінде «тиімді және күшті оппозиция саяси мәдениетін әзірлеу» атты ұғымды енгізеді. Бұл факторға сәйкес, алдыңғы екі фактордан туындаған наразылықтарын білдіру үшін, топтар мен таптар өз күштері мен коалиция құра алатындай деңгейге жетуі керек. Бұл мәдениеттің қаншалықты деңгейде әртүрлі қоғам сегменттерін біріктіре алатынына байланысты, конфликттің шекті формасы революцияның сәтті не сәтсіз болуы туралы айтуға болады. Келесі төртінші және бесінші факторлар өзара байланысты, себебі экономикалық құлдырауы көптеген «сәтті жағдайлардың» негізгі себебі болып табылады. Егер, экономикалық құлдырау жүйенің ашылуымен, яғни сыртқы күштердің басымдыққа ие болуымен де байланысты болуы мүмкін. Осы аталған бес факторлардың өзара байланысы, мысалға Мексика, Куба, Никарагуа және Иранда өткен революцияның пайда болуы ықтималдығын жоғарылатады [17, 224].

Ғалымдар бұрынғы КСРО елдерінде конфликттердің туындауы мен жүруіне факторлардың кең шеңбері әсер етеді деп есептейді. Дж. Хьюз және Г. Сасс бұрынғы кеңес елдеріндегі конфликттер туралы зерттеулерінде, жалпы саны 14 факторларды жіктейді. Бұл факторлардың қатарына - этникалық конфликттерден қалған тарихи мұралары мен естеліктері, халықаралық жағдайлар, демографиялық және қоныстану ерекшеліктері, әлеуметтік біртектілік (homogeneity) және бөлінушіліктің дәрежесі, география, өтпелі кезеңнің саяси экономикасы, институттық инженерия, әскери/қауіпсіздік күштерінің рөлі, элита мен кең таралған түсініктер және олардың қолданылуы, мәдени жақындық немесе айырмашылық сынды факторлар жатады [18]. Бұрынғы Одақ елдерінде өткен наразылықтар мен «түсті» революциялар Орта Азия елдерінде демократиялық революциялар

орын алу ықтималдығы туралы зерттеулерді алға қою назарға алына бастады. М. Кац Орта Азияда революцияның қандай түрі орын алуы мүмкін деген сұрақты зерттей келе, экс-коммунистік авторитарлық билік, демократиялық революция және ислам революциясы аймақта орын алуы мүмкін деген қорытындыға келеді [19].

Профессор Г. Хэйл «25 Years After the USSR: What's Gone Wrong?» атты мақаласында Еуразиядағы мемлекеттердің демократиялық дамуындағы басты мәселелерді зерттеп, оның негізгі себебі ретінде тарихи мұра болып қалған патронализм және президенттік билікті (патрональды президенттік) атайды [20]. Алайда, Г. Хэйл Еуразиядағы авторитаризмді Қытай мен Сауд Арабиясымен салыстыру керек еместігін, оның соншалықты қатыгез еместігін мойындайды. Посткеңестік аумақтағы демократизация тенденциясына келер болсақ, Freedom House мәліметі бойынша, консолидацияланған авторитарлық режим ретінде 100 балдық көрсеткіш ішінде: Түркменстан – 0, Әзербайжан – 1, Тәжікстан – 2, Өзбекстан – 4, Қазақстан – 5 және Қырғызстан – 14 орынды алып отыр [21]. Мұндай төмен көрсеткіштер, демократизация тенденцияларының әлсіз немесе төмен жүріп жатқандығының айқын көрінісі. Осы тұста, Г. Хэйл әлемнің басқа бөліктерінде жиі кездесетін патронаттық демократияның мүмкіндігін және экономикалық даму сәйкесінше демократияның дамуына алып келетін болжамды алға тартады. Экономикалық өркендеу әр уақытта мемлекет дамуының негізгі көрсеткіші болып қала береді, алайда экономикалық әл-ауқаттың жоғары деңгейін қамтамасыз етіп отыру барлық елдердің күн тәртібіндегі мәселе болып табылады. Аймақ елдері туындаған мәселелерді шешуде екіжақты мүддені таппағандықтан, сыртқы акторлармен ынтымақтасуға бет бұрып, Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы секілді ұйымдарға мүше болып отыр. Аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету барлық елдердің негізгі мақсаты болғанда ғана, бұл мәселелер шешімін таба алады. Оңтайлы келісімге келу қаншалықты дұрыс шешім болса, соның бағытында ашық саясат жүргізу де соншалықты маңызды болып келеді.

И.Хмелько және У.Перегада Украинадағы жаппай шерулерді, Еуромайданды зерттей отыра, ішкі саяси факторлар конфликтінің туындауына ғана емес, сонымен қатар эскалациясына алып келген деген қорытындыға келеді [22]. Елдегі қандай да бір конфликтті зерттегенде халықаралық (сыртқы) факторларды ескеру қажет, алайда ішкі факторларды зерттеу де аса маңызға ие. Аталған зерттеу жұмысында авторлар конфликттің туындауына не түрткі болды деген сұраққа, институционалдық факторлар, мемлекеттік саясат, үкіметтің құрылымы,

оппозиция, азаматтық қоғам топтары, жемқорлық, даулы мәселелердегі заң шығару қызметінің мерзімі ең шешуші факторлар болды.

Конфликтке себеп болатын факторлар әр елде әр түрлі болуы мүмкін. Алайда, жиі кездесетін себеп ретінде жұмыссыздықтың жоғары көрсеткіштері, соның ішінде жастар арасындағы жұмыссыздық, тең емес мүмкіндіктер мен шикізатқа негізделген өндіріс болуы мүмкін. Осы тұста қоғамның конфликттік моделі теориясының негізін салушы ғалымдар Р. Дарендорф [23], Л.Козер [24] өз еңбектерінде конфликтінің позитивті тұстары бар, әрі ол қоғамның дамуына ықпал етеді деп тұжырымдайды. Қоғамдағы пікірлер мен мүдделердің алуан түрлі болуы табиғи әрі заңды құбылыс, алайда осы айырмашылықтар қалай реттеледі және білдіріледі. М. Кац Одақ елдерінде үш түрлі сценарий орын алуы мүмкін деген болжам жасайды: авторитарлық биліктің жалғасуы, демократиялық революция және ислам революциясы. Қырғызстанды мысалға алсақ, «революция» бір емес, бірнеше рет орын алып, мемлекеттің дамуына орасан теріс ықпал тигізді. Егер конфликт бейбіт түрде шеру, наразылық ретінде өтсе оны саяси конфликт деп анықтаймыз, ал егер зорлық-зомбылық қатар жүрсе, мұндай конфликт деструктивті бағытқа ығысады. Мемлекеттегі әлеуметтік-экономикалық ахуал, жұмыссыздықтың жоғары көрсеткіші, ауыл мен қала деңгейінің алшақтығы, қымбатшылық конфликттің драйверлеріне айналады.

2-кесте. Жұмыспен қамтылған және жұмыссыз халық (Ұлттық статистикасы бюросының 2021 жылғы деректері бойынша құрастырылды) [25].

	2021 жылғы IV тоқсан ¹		
	мың адам	2020 жылғы IV тоқсанға пайызбен	2021 жылғы III тоқсанға пайызбен
Жұмыс күші	9 262,3	100,7	100,0
Жұмыспен қамтылған халық	8 811,9	100,8	100,0
Жұмыссыз халық	450,4	99,4	99,9
Жұмыс күші құрамына кірмейтін адамдар	4 058,5	100,3	99,9

Конфликттердің барлығын алдын-алу мүмкін емес, бірақ оған себеп болған факторларға конструктивті жауап беру, зерттеу және басқару мүмкін. Осы тұрғыда, зорлық-зомбылықсыз конфликттерді алдын-алу шаралары, ең алдымен, конфликт деңгейі мен динамикасын анықтаудан және осы сипаттарына қарап іс-шаралар жиынтығын қолдану болып табылады. Неғұрлым мемлекеттік институттар ашық, уақытылы және икемді қызмет етсе, ал азаматтық қоғам институттары тәуелсіз, ашық

ұсыныстары мен пікірлерін білдіре алса конфликттер мен конфликт жағдайларды минимизациялау мүмкін.

И.Хмелько және У.Перегуданың Украинадағы жаппай шерулерге себеп болған институционалдық факторлардың конфликтогендік әлеуеті Қазақстанға да тән. Институционалдық факторлар қатарына: мемлекеттік саясат, үкіметтің құрылымы, оппозиция, азаматтық қоғам топтары, жемқорлық, заң шығарушы органдарының қызметінің деңгейі конфликтті жағдайлардың туындауына алып келеді. Институционалдық немесе ішкі саяси факторларды түсіну және зерттеу конфликтті басқаруға және эскалациясына жол бермеуге мүмкіндік береді. Орта Азия елдері, соның ішінде Қазақстан да мемлекеттілік ретінде қалыптасу (state formation) және ұлттық құрылыс (nation-building) үрдістерінен өтіп жатыр. Бұл үрдіс өз кезегінде, дамушы елдердегі билік транзиті, ұлттық бағдарламалар мен жобаларды жүзеге асыруда қоғамда белгілі дәрежеде әлеуметтік наразылық, шиеленіс тудыруы мүмкін. Саяси жүйенің, экономикалық және әлеуметтік институттардың өзгеруі де қоғамдағы әлеуметтік конфликттердің әлеуетін күшейтеді. Орта Азия елдеріндегі мемлекеттіліктің қалыптасуы және ұлттық құрылысы 1990 жылдардың аяғынан бастау алады. Р. Менон және Х. Спруттың ойынша, бұл үрдістердің кеш қалыптасуы Орта Азия қоғамдарының ішкі тұрақтылығына, олардың тұрғындарының экономикалық әл-ауқатына да және мемлекетаралық конфликттердің туындауына да әбден алып келуі мүмкін [26]. Сонымен қатар, географиялық орналасуы да конфликт әлеуетінің жоғарылығына әсер етеді. Орта Азиядағы Болжау 2021 [27] атты Ф.Эберт фонды, Бішкектегі ЕҚЫҰ Академиясы жүргізген соңғы зерттеу жұмысында 5 мемлекеттің алдыңғы 3 жылдағы саяси басымдықтарын зерттей келе келесідей қорытындыға келеді: Қырғызстан, Тәжікстан мен Түркіменстан бірінші кезекте режимнің тұрақтылығын, дәстүрлі құндылықтарды және үшінші кезекте ұлттық бірегейлікті қойса, ал Қазақстан мен Өзбекстан бұл тізімде ерекшеленіп, экономикалық реформаларды басымдыққа алып отыр. Жоғарыда атап өткендей, Орта Азия елдері, соның ішінде Қазақстан да мемлекеттіліктің қалыптасу үрдісінен өтіп жатыр, алайда халықты негізгі қызметтермен тиімді қамтамасыз етпеу, сыбайлас жемқорлық, басқаруда кеткен қателіктер қосылып келгенде наразылықтар мен конфликттердің әлеуетіне әсер етеді.

ҚР Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты қазақстандықтардың мемлекеттік органдардың қандай болғанын қалайтыны туралы әлеуметтік сауалнама нәтижелеріне сәйкес [28] респонденттердің 57,5% ең алдымен мемлекеттік орган жемқорлыққа ұшырамауы тиіс, сонымен қатар 42,2% шешімдер қабылдау кезінде

азаматтардың мұқтаждықтары мен қажеттіліктерін ескеруі тиіс, 41,3% респонденттер азаматтардың сауалдарына, шағымдары мен ұсыныстарына жедел көңіл аударғанын қалайды және 39,7%-ы халықтың ойынша ашық мемлекеттік орган нақты қолжетімді мемлекеттік орган болуы тиіс деп жауап берді. Мемлекеттілік пен ұлттық бірегейлікті қамтамасыз ету үшін Президент Қ.К. Тоқаев халыққа 2021 жылдың 1 қыркүйегіндегі жолдауында саяси жаңғырудың мақсаты ол – мемлекеттің тиімділігін, саяси үдерістің ашықтығы мен бәсекелестігін арттыру деп атап көрсетті [29]. Сонымен қатар, мемлекеттілікті нығайту еліміздің өзіне тән ерекшеліктеріне сай орындалуы қажет екенін нақты көрсетті. Президент ұсынған «тыңдайтын мемлекет» тұжырымдамасы, жергілікті басқарушы органдардан бастап, жоғарғы басқарушы органдарға дейін халықтың хал-жағдайы, ұсынысы пен пікірлері ашық, кедергісіз жете алуы керек.

Қорытынды

Конфликтті зерттеу қоғам мен тұтас мемлекеттің дамуы үшін қаншалықты маңызды болса, оны тиімді басқару жолдарын дамыту соншалықты маңызды болып табылады. Конфликтогендік әлеуетті минимизациялау тұрғысында «тиімді басқару» (good governance) халық пен азаматтық қоғам өкілдерімен ашық диалог құра алу мақсатын көздеуі қажет, себебі ұсыныстар мен пікірлер төменнен жоғары бағытта әрі қоғамдық талқылаудан өтсе конфликтілі жағдайларды басқаруға мүмкіндік туатын еді. Алайда, егер мемлекеттік институттар жоғарыдан төмен немесе вертикаль бағытында ғана жұмыс істесе, көпшіліктің ой-пікірі мен ұсыныстарына назар аудармаса, жауап бермесе, конфликттердің туындауының негізгі себебі болуы мүмкін. Конфликттердің барлығын алдын-алу мүмкін емес, бірақ оған себеп болған факторларға конструктивті жауап беру, зерттеу және басқару мүмкін. Конфликтті басқару тек мемлекет тарапынан ғана емес, азаматтық қоғам институттары тарапынан да белсенді азаматтық ұстанымын білдірсе, конфликттің конструктивті бағытта қоғамның дамуына ықпалын тигізеді.

Қоғамдағы наразылық көңіл-күй, шерулердің ұйымдастырылуының конфликттік әлеуеті басым, сондықтан мемлекет пен азаматтар арасында конфликттілік жағдайды алдын-алатын және оңтайлы реттейтін механизмдердің тиімді қызмет атқаруына аса назар аудару қажет. Жаһандық пандемия салдары, әрі қоғамның әлеуметтік-экономикалық жағдайының төмендеуі конфликт әлеуетінің өсуіне алып келді. Қалыптасқан жағдай мемлекет, үкіметтік емес ұйымдар, қоғамдық бірлестіктердің назарын қоғамдағы конфликті жағдайларды алдын-алу іс-шаралын белсенді жүргізуін талап етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Deutch M. The resolution of conflict: constructive and destructive processes. New Haven, 1973.-p.420.
2. Ланцов С. Политическая конфликтология. Питер, 2018.- с. 319с.
3. Насимова, Г.О. Политическая конфликтология : учеб. пособие для вузов / Г. О. Насимова ; КазНУ им. аль-Фараби. - Алматы : Ценные бумаги, 2008. – 246.
4. Duverger M. Introducción a la política. Paris: Gallimard, 1997. - p. 287.
5. Шакиров С.Е. Природа проявления конфликтогенности в жизни казахстанского общества // Аль-Фараби 1 (69) 2020. сс. 108-117.
6. Лаврикова А.А. Конфликтогенный потенциал политического участия: факторы развития // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/konfliktogennyy-potentsial-politicheskogo-uchastiya-factory-razvitiya> (дата обращения 21.02.2022)
7. The Conflict Analysis Framework (CAF) Identifying Conflict-related Obstacles to Development. October 2002 Number 5. // URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/11335> (дата обращения 21.02.2022)
8. Байдельдинов Л.А.: биобиблиографический указатель / сост.: Л.М.Иватова, З.С.Гаипов, А.Б.Коразова; отв.ред. Есим Гарифолла. - Алматы: Қазақ университеті, 2005. -38 с.
9. Ахметова Л. С. Учебная программа курса «Журналист и основы конфликтологии»: для студентов ун-тов по спец. 0210- Журналистика / Л. С. Ахметова. - Алматы : Қазақ ун-ті, 1999. - 10 с.
10. Конфликтология и конфликт: определение понятий / Ахметова Л.С. - Текст : непосредственный // Актуальные проблемы политического развития казахстанского общества в условиях глобализации: Материалы респ.научно-теоретической конф., посвященной 75-летию со дня рождения проф. Т.Т.Мустафина. - 2003. - Т.1. - б. 104-112.
11. Исмуханова Г. Г. Современные промышленные конфликты и их отражение в теории Р.Дарендорфа (на материалах Республики Казахстан) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. социол. наук: 22.00.03 / Г. Г. Исмуханова, науч.рук. Н. А. Аитов. - Алматы, 1996. - 21 с. - Текст : непосредственный.
12. Акимбеков С. М. Афганский конфликт и проблемы безопасности Центральной Азии: дис. ... канд. ист. наук / Акимбеков С.М. – Алматы, 1999. – 160 с. – Текст: непосредственный.
13. Насимова Г. О. Технологии предотвращения и урегулирования политических конфликтов (на примере Республики Казахстан)/ Насимова Г.О.: дис. ... д. полит. наук: 30.06.07. – Алматы, 2007. – 260 с.
14. Сенгирбай М. Ж. Технологии предотвращения и урегулирования межэтнических конфликтов (опыт постсоветских государств)./ Сенгирбай М.Ж.: дис. ... к.полит.н.: 24.12.2012. – Алматы, 2012. – 154 с.
15. Шакиров С. Е. Социальный конфликт и социальная медиация: культурологический анализ: дис. ... д-ра философии (PhD): 6D020400 – Культурология: [защищена 15.01.2021] / С. Е. Шакиров; науч. конс. Г. Есим; зарубеж. науч. конс. Т. А. Дронзина; ЕНУ им. Л. Н. Гумилева. – Электрон. текстовые дан. 24,0 Мб. – Нур-Султан, 2020. – 159 с. – Текст: непосредственный.
16. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта (Dahrendorf R. Elementes Theorie des sozialen Konflikts // Dahrendorf R. Gesellschaft und Freiheit München, 1965) // Пер. с нем. В. М. Степаненковой // URL: http://ecsocman.hse.ru/data/968/645/1216/019_darendorf.pdf (дата обращения 21.02.2022)
17. Theorizing Revolutions. Edited by J.Foran. Taylor & Francis, 2005.- p.308.
18. Hughes J., Sasse G. Conflict and Accommodation in the Former Soviet

- Union: The Role of Institutions and Regimes // Журнал «Regional & Federal Studies». 11:3 2001.- p. 220-240.
19. Katz M. Will there be revolution in Central Asia? // Communist and Post-Communist Studies 40 (2007).-p.129-141.
20. Hale H.E. 25 Years After the USSR: What's Gone Wrong? // Journal of Democracy. July 2016, Volume 27, Number 3. –p.24-35.
21. Freedom House official website // URL: <https://freedomhouse.org/countries/freedom-net/scores> (дата обращения 21.02.2022)
22. Khmelko I., Pereguda Y. An Anatomy of Mass Protests: The Orange Revolution and Euromaidan Compared // Журнал «Communist and Post-Communist Studies» № 47 2014. – сс. 227-236.
23. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Ральф Дарендорф; Пер. с нем. Л.Ю. Панфиной. - М.: РОССПЭН, 2002 (ГУП ИПК Ульян. Дом печати). - 284, [2] с.; 20 см. - (Университетская библиотека. Политология); ISBN 5-8243-0370-3 (в пер.)
24. Козер Л. Функции социального конфликта. М. «Идея-Пресс». 2000.
25. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан // URL: https://stat.gov.kz/for_users/dynamic (дата обращения 21.02.2022).
26. Rubin B.R., Snyder J. Post-soviet political order. Conflict and state building. London. 2005.- p.210.
27. Прогнозирование в Центральной Азии 2021: результаты экспертного опроса. Фонд имени Фридриха Эберта (FES), Академия ОБСЕ в Бишкеке, SPCE Hub, 2021 // URL: <https://centralasia-forecasting.net/2021.-c.35> (дата обращения 21.02.2022)
28. Социологический опрос, какими хотят видеть казахстанцы государственные органы // URL: http://www.kisi.kz/images/KazISS_Malimet_rus/22-06-2021.pdf (дата обращения 21.02.2022).
29. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны» 01.09.2021. Официальный сайт Президента Республики Казахстан // URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048> (дата обращения 21.02.2022).

REFERENCES:

1. Deutch M. The resolution of conflict: constructive and destructive processes. New Haven, 1973.-p.420.
2. Lantsov S. Politicheskaya konfliktologiya [Political conflictology], Piter, 2018.- s. 319s.
3. Nasimova, G.O. Politicheskaya konfliktologiya [Political conflictology]: ucheb. posobie dlya vuzov / G. O. Nasimova ; KaZNU im. al'-Farabi. - Almaty : Tsennye bumagi, 2008. – 246.
4. Duverger M. Introducción a la política. Paris: Gallimard, 1997. - p. 287.
5. Shakirov S.E. Priroda proyavleniya konfliktogennosti v zhizni kazakhstanskogo obshchestva [The nature of the manifestation of conflict in the life of Kazakhstani society] // Al'-Farabi 1 (69) 2020. ss. 108-117.
6. Lavrikova A.A. Konfliktogennyi potentsial politicheskogo uchastiya: faktory razvitiya. [Conflict potential of political engagement: factors of development] // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/konfliktogennyi-potentsial-politicheskogo-uchastiya-factory-razvitiya> (data obrashcheniya 21.02.2022)
7. The Conflict Analysis Framework (CAF) Identifying Conflict-related Obstacles to Development. October 2002 Number 5. // URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/11335> (data obrashcheniya 21.02.2022)
8. Baidel'dinov L.A.: biobibliograficheskii ukazatel' [Bibliographic index] / sost.: L.M.Ivatova, Z.S.Gaipov, A.B.Korazova; otv.red. Esim Garifolla. - Almaty: Qazaq

universiteti, 2005. -38 s.

9. Akhmetova L. S. Uchebnaya programma kursa «Zhurnalyst i osnovy konfliktologii»: dlya studentov un-tov po spets. [Journalist and basics of conflictology] 0210 - Zhurnalistika / L. S. Akhmetova. - Almaty : Қазақ un-ti, 1999. - 10 s.

10. Konfliktologiya i konflikt: opredelenie ponyatii / Akhmetova L.S. – [Conflictology and conflict: main concepts] Tekst: neposredstvennyi // Aktual'nye problemy politicheskogo razvitiya kazakhstanskogo obshchestva v usloviyakh globalizatsii: Materialy resp. nauchno-teoreticheskoi konf., posvyashchennoi 75-letiyu so dnya rozhdeniya prof. T.T. Mustafina. - 2003. - T.1. - b. 104-112.

11. Ismukhanova G. G. Sovremennye promyshlennye konflikty i ikh otrazhenie v teorii R. Darendorfa (na materialakh Respubliki Kazakhstan) [Modern industrial conflicts and their reflection in the theory of R. Dahrendorf (based on the materials of the Republic of Kazakhstan)]: avtoref. dis. na soisk. uchen. step. kand. sotsiol. nauk: 22.00.03 / G. G. Ismukhanova, nauch.ruk. N. A. Aitov. - Almaty, 1996. - 21 c. - Tekst: neposredstvennyi.

12. Akimbekov S. M. Afganskii konflikt i problemy bezopasnosti Tsentral'noi Azii: [Afghan conflict and problems of security in Central Asia] dis. ... kand. ist. nauk / Akimbekov S.M. – Almaty, 1999. – 160 s. – Tekst: neposredstvennyi.

13. Nasimova G. O. Tekhnologii predotvrashcheniya i uregulirovaniya politicheskikh konfliktov (na primere Respubliki Kazakhstan) [Technologies for preventing and resolving political conflicts (on the example of the Republic of Kazakhstan)] / Nasimova G.O.: dis. ... d. polit. nauk: 30.06.07. – Almaty, 2007. – 260 s.

14. Sengirbai M. ZH. Tekhnologii predotvrashcheniya i uregulirovaniya mezhehtnicheskikh konfliktov (opyt postsovetskikh gosudarstv) [Technologies for the prevention and settlement of interethnic conflicts (the experience of post-Soviet states)] / Sengirbai M.ZH.: dis. ... k.polit.n.: 24.12.2012. – Almaty, 2012. – 154 s.

15. Shakirov S. E. Sotsial'nyi konflikt i sotsial'naya mediatsiya: kul'turo-filosofskii analiz [Social conflict and social mediation: cultural and philosophical analysis]: dis. ... D-ra filosofii (PhD): 6D020400 – Kul'turologiya: [zashchishchena 15.01.2021] / S. E. Shakirov; nauch. kons. G. Esim; zarubezh. nauch. kons. T. A. Dronzina; ENU im. L. N. Gumileva. – Ehlektron. tekstovye dan. 24,0 Mb. – NuR-Sultan, 2020. – 159 s. – Tekst: neposredstvennyi.

16. Darendorf R. Ehlementy teorii sotsial'nogo konflikta [Elements of theory of social conflict] (Dahrendorf R. Elemente eines Theorie des sozialen Konflikts // Dahrendorf R. Gesellschaft und Freiheit München, 1965) // Per. s nem. V. M. Stepanenkovi // URL: http://ecsocman.hse.ru/data/968/645/1216/019_darendorf.pdf (data obrashcheniya 21.02.2022)

17. Theorizing Revolutions. Edited by J. Foran. Taylor & Francis, 2005. - p.308.

18. Hughes J., Sasse G. Conflict and Accommodation in the Former Soviet Union: The Role of Institutions and Regimes // Zhurnal «Regional & Federal Studies». 11:3 2001. - p. 220-240.

19. Katz M. Will there be revolution in Central Asia? // Communist and Post-Communist Studies 40 (2007). - p.129-141.

20. Hale H.E. 25 Years After the USSR: What's Gone Wrong? // Journal of Democracy. July 2016, Volume 27, Number 3. - p.24-35.

21. Freedom House official website // URL: <https://freedomhouse.org/countries/freedom-net/scores> (data obrashcheniya 21.02.2022)

22. Khmelko I., Pereguda Y. An Anatomy of Mass Protests: The Orange Revolution and Euromaydan Compared // Zhurnal «Communist and Post-Communist Studies» № 47 2014. – ss. 227-236.

23. Darendorf R. Sovremennyi sotsial'nyi konflikt. Ocherk politiki svobody [The Modern Social Conflict: An Essay on the Politics of Liberty] / Ral'f Darendorf ; Per. s nem. L.YU. Pantinoy. - M. : ROSSPEHN, 2002 (GUP IPK Ul'yan. Dom pechati). - 284, [2] s.; 20 sm. - (Universitetskaya biblioteka. Politologiya); ISBN 5-8243-0370-3 (v per.)

-
24. Kozer L. Funktsii sotsial'nogo konflikta [Functions of Social Conflicts]. M. «Ideya-Press». 2000.
25. Byuro natsional'noi statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan [Agency for Strategic planning and reforms of the Republic of Kazakhstan Bureau of National statistics] // URL: https://stat.gov.kz/for_users/dynamic (data obrashcheniya 21.02.2022).
26. Rubin B.R., Snyder J. Post-soviet political order. Conflict and state building. London. 2005.- p.210.
27. Prognozirovaniye v Tsentral'noi Azii 2021: rezul'taty ehkspertnogo oprosa . [Central Asia Forecasting 2021: results of expert survey]. Fond imeni Fridrikha Ehberta (FES), Akademiya OBSE v Bishkeke, SPCE Hub, 2021 // URL: <https://centralasia-forecasting.net/2021.-s.35> (data obrashcheniya 21.02.2022)
28. Sotsiologicheskii opros, kakimi khotyat videt' kazakhstantsy gosudarstvennyye organy [Sociological survey on how the people of Kazakhstan want to see the state bodies] // URL: http://www.kisi.kz/images/KazISS_Malimet_rus/22-06-2021.pdf (data obrashcheniya 21.02.2022).
29. Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazakhstana. «Edinstvo naroda i sistemnye reformy – prochnaya osnova protsvetaniya stranY» 01.09.2021. Ofitsial'nyi sait Prezidenta Respubliki Kazakhstan [State of the Nation Address by President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev. «Unity of the people and systemic reforms are a solid foundation for the nation's prosperity» Official website of the President of the Republic of Kazakhstan] // URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048> (data obrashcheniya 21.02.2022).